

ULF's sociala sida. Om socialt stöd och sociala nätverk i levnadsnivå- undersökningarna

MAJEN ESPVALL & PETER DELLGRAN

De svenska levnadsnivåundersökningarna har fortlöpande använts för att studera förändringar i sociala relationsmönster. I denna artikel granskas de teoretiska grundvalarna för – och begränsningarna i – dessa studier och hur betydelsen av sociala relationer tolkats och diskuterats under de decennier som dessa välfärds-mätningar ägt rum.

Bakgrund

Med början i 1960-talets låginkomstutredning har uppfattningen av välfärd som individuella levnadsförhållanden i ett flertal dimensioner blivit ett mer eller mindre vedertaget perspektiv och en central utgångspunkt i svensk välfärdsforskning. Den tradition med återkommande mätningar av indikationer på välfärd (och dess pendang i form av välfärdsbrister eller ofärd) har

genomförts såväl av Institutet för social forskning inom ramen för *levnadsnivåundersökningarna* (LNU, gjorda 1974, 1981, 1991 och 2000), som av Statistiska Centralbyrån med årliga *undersökningar av levnadsförhållanden* (ULF, sedan 1975).

Generellt kan sägas att levnadsnivåundersökningarna studerar de områden som är politiskt påverkbara och att välfärd definieras som individens förfogande över resurser inom dessa fält. Insamling av data och analyser av dessa välfärdsundersökningar har kontinuerligt inneburit diskussioner av grundläggande teoretisk art (t.ex. kring välfärd som resurser

Majen Espvall är fil.dr. i socialt arbete vid Mittuniversitetet, Östersund. Peter Dellgran är docent i socialt arbete vid Göteborgs universitet.

eller behovstillfredsställelse) såväl som hur enskilda storheter och variabler ska definieras, operationaliseras och mätas (se t.ex. Björklund & Mähler 1991, Fritzell & Lundberg 2000, Erikson 2003). Ett område som intar en särställning i detta sammanhang rör sociala relationer som inte har varit föremål för en samlad och systematisk genomgång i den teoretiska och metodologiska diskussion som rör levnadsnivåundersökningarna, trots den ökande politiska betydelse som stödet från familj och andra närstående kommit att få i takt med nedskärningar i de generella välfärdssystemen.

En översiktlig läsning av de publikationer som presenterats under de senaste tjugo åren, såväl i form av offentliga utredningar som annan forskning, ger vidare ett intryck av att innebörden av sociala relationer i en välfärdskontext förändrats över åren. Under 1980-talet betonas social förankring medan det på 1990-talet sker en förskjutning mot begrepp som sociala nätverk och socialt stöd. I senare publikationer, från 2000-talet, talas om sociala relationsaspekter i termer av socialt kapital eller tillsammans med politiska resurser under rubriker som »sociala relationer och medborgarskap«.

I denna artikel är ambitionen att närmare granska hur betydelsen av sociala relationer tolkats och diskuterats under de decennier som dessa välfärdsräkningar ägt rum, vilket innefattar såväl bevekelsegrunder för frågekonstruktioner som validitetsaspekter och tolkningsmöjligheter. Syftet är således att göra en teoretisk och metodologisk metaanalys av hur man hanterat den statistik som berör sociala rela-

tioner i ULF och LNU-undersökningarna.¹ Detta inbegriper frågeställningar som; 1. Hur är frågor som berör sociala relationer formulerade i levnadsnivåundersökningarna? På vilka teoretiska grunder, hypoteser och antaganden är de byggda? 2. Hur har materialet använts och vilka analyser, tolkningar och samvariationer med andra välfärdsindikatorer har presenterats? Hur har skillnader mellan olika grupper av befolkningen (t.ex. kön och etnicitet) och förändrade familje- och kommunikationsmönster uppmärksammats?

Undersökningar av levnadsförhållanden

De välfärdsräkningar som gjorts inom ramen för LNU och ULF kan ses som en svensk pionjärverksamhet. Förutom att levnadsnivåundersökningarna fått efterföljare i Norge och Danmark har också tillämpningen av surveytekniken för att ge en helhetsbild av befolkningens levnadsvillkor fått en bredare internationell uppmärksamhet (Erikson 2003). Vidare har ansatsen i de svenska välfärdsräkningarna, i en europeisk tradition, varit att undersöka individernas faktiska levnadsvillkor, till skillnad från liknande undersökningar i USA som i högre grad mäter individens tillfredsställelse med aktuell livssituation (Erikson 1991, 2003).

¹ Artikeln är skriven inom ramen för forskningsprojektet *Försörjning mellan autonomi och beroende: en studie av det sociala nätverkets kapaciteter och informellt stöd*, finansierat av FAS. För värdefulla synpunkter vill vi tacka deltagarna i forskningsprogrammet *Managing Family and Work: The Balancing Act*.

Motiven till att studera individers faktiska levnadsnivå har varit både politiska och teoretiska. Politiska i meningen att en kartläggning av låginkomstgruppernas levnadsvillkor skulle kunna utgöra underlag för konkreta politiska åtgärder. Genom att teoretiskt definiera levnadsnivåbegreppet med utgångspunkt från individens förhållande över resurser var intentionen att särskilt markera individen som aktör (Johansson 1970). De områden som senare gjordes mätbara kom dock att präglas av FN:s precisering av levnadsnivåbegreppet, men också av vad Erikson (2003, s. 219), betecknar som de svenska välfärdsforskarnas sunda förnuft.

I den första levnadsnivåundersökningen (LNU) 1968 gjordes intervjuer med ett representativt urval av befolkningen i åldrarna 15 till 75 år med utgångspunkt från nio olika välfärdsområden, bland annat hälsa, sysselsättning och familjrelationer. En panelansats i LNU, som innebär att samma personer intervjuas vid upprepade tillfällen, har sedan gjort det möjligt att följa välfärdsutvecklingen på individnivå under en följd av år. Den senaste undersökningen genomfördes 2000 och omfattade drygt 5 000 personer. SCB:s ULF-undersökningar liknar i grunden levnadsnivåundersökningarna men har ett något större antal komponenter. Undersökningarna genomförs årligen med ett slumpmässigt urval om 7 500 personer av den vuxna befolkningen. Även ULF har en panel som återkommande tillfrågas i undersökningarna vart åttonde år och som då utgör 40 procent av det totala urvalet. Inom ramen för både LNU- och ULF-undersökningarna genomförs vissa år fördjupningsstudier

inom utvalda områden och riktade mot speciella grupper.²

Underlaget för denna artikel är vid sidan av själva levnadsnivåundersökningarna ett urval av sex olika studier som utgår från ULF respektive LNU och som i hög utsträckning behandlar frågor som rör sociala relationer. Tre av dessa baserar sig på ULF (Davidsson 1997, Fritzell & Lundberg 2000, Vogel 2000) och övriga tre på LNU (Axelsson 1984, Lennartsson 1993, Neremo & Stern 2001). Det är viktigt att påpeka att vår genomgång inte gör anspråk på att vara heltäckande vad gäller studier som har använt sig av de aktuella databaserna.

Frågeformulär och tolkningsmöjligheter

Hur är då frågorna i LNU och ULF formulerade? Som tidigare nämnts har båda undersökningarna frågor som syftar till att fånga faktiska levnadsförhållanden snarare än subjektiva värderingar eller upplevelser av dessa. Inom området sociala relationer kombineras dock faktiska och upplevelsemässiga aspekter genom frågor om både umgängesmönster med familj, släktingar och vänner, och individens upplevelse av social isolering och tillgång till socialt stöd.

2 Panelstudier riktade mot äldre (SWEOLD) genomfördes inom ramen för LNU 1992, 2002 och 2004. I 2000-års LNU-undersökning intervjuades barn i åldrarna 10-18 år. I ULF-undersökningarna har frågor ställts till en panel åren 1979, 1986, 1994 och 2002. Fördjupningsstudier inom området sociala relationer har gjorts 1976, 1984, 1985, 1992, 1993, 2000 och 2001.

Det finns frågeställningar av såväl kvantitativ som kvalitativ art som behandlar tre centrala teman; kontaktfrekvens, tillgång till nära relationer och (i fallet med LNU) stöd samt känsla av ensamhet. Vår analys av frågeformulären utgår från den senaste LNU- och ULF-undersökningen, från år 2000 respektive 2001.³

Umgänge och telefonkontakter

I båda frågeformulären dominerar frågor om hur ofta man träffar och har telefonkontakt med personer i det sociala nätverket. För samtliga av dessa umgängesfrågor med vidhängande svarsalternativ verkar det som att man utgår från föreställningen att träffar och telefonkontakter är något som sker förhållandevis kontinuerligt, dvs. varje vecka eller någon gång i månaden. För de som träffar anhöriga mer sällan, men under längre sammanhängande perioder, exempelvis under semestertider, kan kontaktfrekvensen, enligt detta sätt att mäta, bli mycket låg, även om den totala umgänges-tiden per år vida överstiger flyktiga träffar flera gånger per vecka. Geografiskt avstånd till närstående kan därför få en förhållandevis avgörande roll för resultaten när det gäller kontaktfrekvens. Avstånd till anhöriga (föräldrar) fanns också med som en frågeställning i ULF-materialet under 1980-talet, men ingår inte längre i det ordinarie intervjumaterialet.

Vår tolkning av de analyser som gjorts är vidare att täta telefonkontakter antas säga något om intensiteten och närheten i relationen med närstående och vänner. Men på samma sätt som möten mellan människor kan vara glesa/täta, korta/långa och positiva/negativa, kan telefonkontakter skifta i omfång, innehåll, karaktär och kvalitet. Detta innebär att den kunskap vi får genom att efterfråga frekvensen av telefonkontakter egentligen bara ger svar på en av dessa tre dimensioner, dvs. om kontakterna är glesa eller täta. De övriga två, om kontakterna är korta/långa och positiva/negativa, är dimensioner som dessa frågeställningar inte förmår mäta.

I både ULF och LNU har de frågor som berör sociala relationer varit förhållandevis intakta, vilket givetvis är en förutsättning för att studera förändringar över tid. Samtidigt som det är av vikt att värna om kontinuitet i mätningar är det av stor betydelse att undersökningar som dessa är så pass samtidsrelaterade att avgörande förändringar i levnadsmönster kan identifieras och studeras. Exempel på en sådan utveckling som skett under det senare decenniet är användandet av mobiltelefoner, telefonsvarare, email och sms som i flera avseenden inte bara inneburit förändringar i kommunikationsmönster utan också i möjligheten att upprätthålla sociala relationer. Från och med 2002 inkluderar också ULF-undersökningarna i enlighet med denna utveckling frågor om sms- och emailkontakter. Dock omfattar denna förändring i formuläret endast kontakter med föräldrar och barn (inte syskon och vänner).

3 Intervjuformulären finns presenterade på SCB:s respektive SOFI:s (Institutet för social forskning) hemsidor.

Tillgång till nära relationer

I båda frågeformulären tillfrågas intervju-personerna om de har nära vänner och hur kontakten med dessa ser ut. I ULF är en nära vän någon utanför hushållet som man kan ta kontakt med och prata med om vad som helst. I LNU intresserar man sig för tillgången av nära vänner men också för vilka dessa vänner är (ursprung, yrke, etc.) och om dessa i sin tur känner varandra. I analyser av LNU och ULF är dessa frågeställningar centrala och används ofta som ett mått på intervjupersonens sociala förankring (Axelsson 1984, Lennartsson 1993, Davidsson 1997). Att ha nära vänner som man har starka band till antas i sin tur borga för tillgång till socialt stöd i olika utsatta livssituationer.

Betoningen på starka sociala band och dess betydelse för stöd tillgång anknyter till Granovetters (1973) uppmärksammade studie om stödpotentialer i olika typer av sociala relationer. Här förknippas praktiskt och emotionellt stöd vanligen med starka sociala band medan informativt och kognitivt stöd i högre utsträckning relateras till det stöd som svaga sociala band kan erbjuda. Betoningen i ULF och LNU på de starka sociala bandens betydelse för stöd-utbyte innebär därför en risk för att stöd-kapaciteter i andra relationer negligeras eller feltolkas.

Genom att definiera social förankring som förekomsten av starka band kan vidare många och täta nätverkskontakter mellan personer inom en viss invandrar-grupp tolkas positivt, när det i själva verket saknas kontakter i det nya hemlandet som kan ge information och vägledning, dvs.

stöd som är väsentligt för social integration. Det motsatta, splittrade nätverkskontakter med olika personer som inte känner varandra, kan på motsvarande sätt förstås som en avsaknad av social förankring trots att dessa relationer kan vara önskvärda och nödvändiga i en speciell livssituation (Bagchi 2001). Vidare är det angeläget att understryka att inte alla starka sociala band är stödgivande i en positiv mening – starka band kan också vara intoleranta, kontrollerande och konfliktfyllda (La Gaipa 1990, Antonucci et al. 1998, Espwall & Olofsson 2002, Espwall 2001). Genom krav, förväntningar och uppmuntran påverkas inte bara människors beteenden utan också deras värderingar och livsideal och på detta sätt kan täta nätverksband vara ett hinder, snarare än en resurs, för handlande och självförverkligande.

I ULF tillfrågas vidare individen om hon/han har en nära vän som man kan tala med om vad som helst. Vad förmår då denna fråga fånga? Handlar det om kommunikationsmönster, dvs. att disparata och känsliga och intima frågor kan resas och reflekteras, eller kan/skall svaret på frågan antas säga något om utbytet av känslomässigt och informativt stöd? Frågeställningen används i analyser och bearbetningar av ULF-materialet vanligen som ett mått på utbytet av socialt stöd (Fritzell & Lundberg 2000). Dock är det inte självklart att ett nekande svar på denna fråga innebär avsaknad av socialt stöd. Det kan också vara så att olika former av stöd hämtas från olika personer; man söker en viss typ av stöd från sin familj, ett annat från sina vänner och arbetskamrater, vilket minskar förekomsten av personer som man kan tala med om *allt*. Däremot

finns det anledning att anta att sådana levnadsmönster ökar den totala tillgången till antalet sociala kontakter som erbjuder olika typer av samtal och stöd.

Upplevelse av ensamhet

I ULF-undersökningarna finns en explicit fråga om intervjupersonen känner sig ensam. Eftersom individen redan tillfrågats om tillgången till sociala kontakter är det rimligt att tänka sig att ensamhet i detta sammanhang har en djupare och mer existentiell och kvalitativ innebörd. Så kan t.ex. upplevelsen av ensamhet vara stark även om man är innesluten i ett stort kontaktnät. Genom att efterfråga den subjektiva upplevelsen av ensamhet är utgångspunkten i samklang med den forskning som explicit studerar ensamhet. Här lägger man tonvikten vid den diskrepans som finns på individnivå mellan vad man önskar av sina sociala relationer i form av vänskap och intimitet och vad man faktiskt har (de Jong Giervald & van Tilburg 1999). I allmänhet associeras ensamhet med något oönskat, men ensamhet kan också vara en tillvaro utan förväntningar och krav från andra människor och därmed något självvalt. Svartalernativet »Jag känner mig i stort sett aldrig ensam« innebär därför betydande tolkningsproblem som har att göra med att begreppet ensamhet kan ha olika innebörder beroende av t.ex. ålder och kön men också relativt familj, arbete och fritidsliv.

I LNU finns inga frågor om ensamhet, men däremot tolkas förekomsten av social isolering som en följd av begränsade kon-

taktfrekvenser. Frågorna som fångar in kontaktfrekvenser kan vid ett första betraktande framstå som relativt oproblematiske och så är det alldeles säkert för de personer som har ett någorlunda väl utbyggt socialt nätverk runt sig. Men för de som saknar sociala kontakter kan svaret på frågorna inte bara bli ett uttryck för social isolering, utan också något av ett socialt misslyckande: man har av olika anledningar valts bort eller själv valt att stå utan sociala relationer. I en tid då ett stort socialt nätverk och frekvent umgänge visar på framgång och ger en bild av att vara populär och aktiv, är det därför inte otänkbart att den enskildes svar på denna fråga kan spegla social önskvärdhet snarare än faktiska villkor. Individen tillfrågas om umgängesfrekvenser, ett beteende, men risken finns att hon/han svarar enligt sin upplevelse av eller attityd till detta beteende, vilket kan betyda att man underskattar förekomsten av social isolering.

Teoretiska klädedräkter och begreppsliga konstruktioner

De frågeställningar i LNU och ULF som mäter kontaktfrekvenser, ensamhet och tillgång till nära vänner, har sammanfattats och analyserats i skilda teoretiska klädedräkter med begrepp som social förankring, sociala nätverk, socialt stöd och socialt kapital. Användningen av olika begrepp under skilda tidsperioder är utan tvekan ett uttryck för att analyserna varit forskningsmässigt uppdaterade. Den sociala nätverksforskningen är dock spretig både när det gäller begreppstillämpning och metodval, vilket också avspeglas i att begreppens räck-

vidd varierar mellan olika LNU- och ULF-baserade studier.

I Erikson (1977) introduceras begreppet social förankring som en välfärdsdimension för att beskriva tillgång till varaktiga sociala relationer. Social förankring definieras som individens gemenskap med andra människor och idealt är denna gemenskap symmetrisk, dvs. den vänskap och kärlek som gemenskapen innefattar är ömsesidig oavsett om det handlar om primära relationer (familj, släkt eller vänner) eller sekundära (arbetskamrater och föreningskontakter). I senare studier nedtonas dock gemenskapsinnebörden genom att social förankring inte längre självklart innebär gemenskap, men väl att tillgång till varaktiga relationer antas ge förutsättningar för gemenskap (Axelsson 1984, Lennartsson 1993).

Begreppet socialt stöd förekommer både i analyser av LNU och ULF som en aspekt av social förankring. Detta innebär att tillgången till sociala relationer och gemenskap med andra människor såsom familj, släkt, vänner och arbetskamrater, förutsätts inkludera ett visst utbyte av socialt stöd (Axelsson 1984, Vogel 2000). Därutöver mäter man i ULF-undersökningarna tillgången till socialt stöd genom frågeställningen »Har Du någon riktigt nära vän som Du kan ta kontakt med och prata om vad som helst (utanför familjen och hushållet)«. En följdfråga om man svarat ja, handlar om när personen ifråga senast hade kontakt med denna vän. Här antas således en tilllitsfull relation med hög kontaktfrekvens utgöra ett mått på tillgången av faktiskt socialt stöd (Fritzell & Lundberg 2000). I LNU mäter man tillgången till stöd genom att tillfråga intervjupersonen om hon eller

han har någon att vända sig till vid sjukdom, vid personliga bekymmer eller för att låna pengar. Observera att det inte är faktiska erfarenheter av stöd som efterfrågas, utan förväntningar om potentiellt stöd i en speciell situation.

Inom den internationella stöd- (support) forskningen skiljer man i de flesta fall mellan olika former av socialt stöd som t.ex. informativt, praktisk och emotionellt stöd. Även om forskningsfältet långt ifrån uppvisar konsensus när det gäller begreppsdefinitioner är omfattande mätinstrument för att mäta olika former av socialt stöd ett återkommande inslag.⁴ Jämfört med detta kan de något begränsade frågorna i de svenska välfärdsrätningarna innebära att man tvingas till alltför expansiva tolkningar av existerande frågor.

Nermo & Stern (2001) talar om individens sociala stödresurser som socialt kapital. Att sociala relationer antas ge resurser som benämns socialt kapital är i och för sig inget nytt (se t.ex. Bourdieu 1985, Coleman 1990, Putnam 1993) men eftersom begreppet idag används flitigt inom forskningen och med skilda konnotationer, bland annat till civilsamhälle och demokratifrågor (till skillnad från Bourdieuska innebörden på 1980-talet), finns givetvis risken att detta förvirrar snarare än klargör.

Oavsett begreppsval (socialt stöd eller socialt kapital) utgör fortfarande social

4 Se t.ex. The Interview Schedule for Social Interaction (ISSI) (Henderson et al. 1980, Undén & Orth-Gomér 1989), Interpersonal Support Evaluation List (ISEL) (Cohen et al. 1985) och Interpersonal Relationship Inventory (IPRI) (Tilden et al. 1994).

förankring en viktig teoretisk grundval för studier av sociala relationsmönster både när det gäller nätverksstrukturer och stödresurser i de svenska välfärdsstaterna. Dock finns skäl att uppmärksamma de glidningar i begreppstillämpningen som finns mellan analyser gjorda på LNU respektive ULF. I LNU mäter man social förankring genom umgängesfrekvens, förekomsten av ensamboende och tillgång till socialt stöd medan man i studier baserade på ULF endast avser tillgången till sociala nätverksrelationer utanför det egna hushållet och utbyte av socialt stöd med närstående. Trots begreppets centrala roll i välfärdsstudier av sociala relationer finns det således oklarheter om vad som egentligen avses. Handlar det om relationer till det primära eller sekundära nätverket, eller både och? Innebär social förankring gemenskap eller ger det förutsättningar för gemenskap? Är ensamboende ett mått på bristande social förankring? Kan man förutsätta att social förankring också innebär tillgång till socialt stöd? Dessa oklarheter till trots är kanske det mest intressanta den distansering som skett i förhållanden till den innebörd som Erikson (1977) initialt postulerade, nämligen att social förankring i grunden handlar om *varaktiga* och *ömsesidiga* relationer. Oaktat denna betoning på vad som kan anses vara i någon mening hållbara relationer saknas i båda frågeinstrumenten frågeställningar som kan bära upp en sådan analys. Varaktigheten i de sociala relationerna skulle kunna mätas både i LNU och ULF eftersom panelansatsen gör det möjligt att intervjua samma personer vid flera tillfällen, men frågornas konstruktion är inte av det slaget att det går att utläsa om

det rör sig om långvariga stabila relationer eller nya bekantskaper. På motsvarande vis skulle man i större utsträckning behöva uppmärksamma graden av ömsesidighet (eller reciprocitet) som under det senaste decenniet alltmer betonats som en viktig dimension av socialt stöd. Av särskilt stort intresse utifrån ett levnadsnivåperspektiv, då politiskt påverkbara områden undersöks, är kanske den forskning som visar hur skilda kulturella reciprocitetsnormer i olika välfärdsregimer får betydelse för sociala relationer och informellt stöd såväl mellan generationer som i övrigt (Nemoto 1998, Mau 2002).

Analyser och slutsatser

Vilka analyser har genomförts och vilka slutsatser har då dragits med utgångspunkt från ULF och LNU? I tre av de studier som här granskas (Axelsson 1984, Lennartsson 1993 och Davidsson 1997) är analyserna företrädesvis inriktade på att visa hur befolkningens sociala relationer förändrats under olika tidsperioder med utgångspunkt från kön, civilstånd, arbete och ålder. Även i Vogels (2000) undersökning presenteras umgängesmönster utifrån liknande variabler men här läggs tonvikten vid att studera betydelsen av att vara invandrare och hur detta påverkar sociala kontakter. De två studier som publicerats inom ramen för välfärdsboksutletet (Fritzell & Lundberg 2000, Neremo & Stern 2001) är exempel på hur analyser utvecklats mot att i högre grad studera samband med andra välfärdsindikatorer, vilket i dessa fall handlar om hälsa och ekonomisk utveckling på mikro- och makronivå.

Axelsson, Lennartsson och Davidsson undersöker på olika sätt hur förändrade familjemönster och skilsmässor förändrar sociala nätverksstrukturer och tillgång till socialt stöd. Samtliga dessa studier synliggör tre grundläggande aspekter av sociala kontakter: relationernas varaktighet, könsmissiga skillnader samt hur det ökade antalet ensamhushåll påverkar relationsmönster. Axelsson (1984) utgår från umgängesfrekvenser och omfattningen av ensamboende för att studera social förankring och förekomsten av social isolering. Resultaten visar att förankringen i familjelivet var oförändrat hög under åren 1968-1981 trots att skilsmässorna ökat, vilket förklaras med att spruckna äktenskap vanligtvis övergår i nya äktenskap/samboförhållanden. På detta sätt framstår således parförhållanden och familjeliv som en relativt stabil livsform, även om partnern i dessa förhållanden varierar. Analysen är innovativ i den meningen att här förskjuts den teoretiska innebörden i begreppet varaktiga relationer från att initialt avse hållbara relationer mellan individer till stabilitet i typ av relationer. En anledning till att dessa mönster kan presenteras är en direkt följd av det unika med de svenska välfärdsmätningarna, nämligen möjligheten att studerar enskilda individers sociala relationer vid upprepade tillfällen. Inom den sociala nätverksforskningen är aspekter som rör sociala relationers dynamik och successiva förändringar över tid tyvärr ett förbisett område (Starker et al. 1993). När det handlar om sociala relationer som kontinuerligt utmanas och omprövas, ger därför den »frysta« bild som framträder i tvärsnittsstudier betydande tolkningsproblem. De möjligheter som

panelstudierna erbjuder, är därför ytterst spännande för samhällsvetenskaplig forskning i allmänhet och den sociala nätverksforskningen i synnerhet.

Även Lennartsson (1993) utgår från LNU och analyserar hur social förankring och tillgången till socialt stöd förändras över tid (panelstudier 1981 och 1991). Här påvisas framförallt stora könsskillnader: männens tillgång till stöd minskade under perioden medan kvinnors stödtilgång ökade. Vidare framkommer att familjesituationen är av stor betydelse för männens tillgång till stöd, medan den är närmast oväsentlig för kvinnor. I studien diskuteras även det faktum att kvinnor upplever ensamhet trots att de är gifta. Bakgrunden till dessa asymmetriska relationer refereras till att kvinnor i allmänhet ställer högre kvalitativa krav på äktenskapet. Forskning av senare datum har dock uppenbarat att det finns stora skillnader mellan kvinnor och mäns sätt att utveckla, komponera och upprätthålla sociala relationer. Bland annat har det visat sig att kvinnor, för att få tillgång till eget stöd, själva måste vara avancerade stödgivare, dvs. reciprocitetskraven är i många fall starkare för kvinnor än för män (Shye et al. 1995, Antonucci 1998).

I Davidssons (1997) studie av kontaktfrekvenser under åren 1975-1995 är utgångspunkten att urbanisering, förändrade arbetsvillkor och skilsmässor/separationer antas bidra till nya mönster av sociala relationer. Resultaten visar att kontakter med vänner/bekanta ökat och grannumgänget har minskat medan kontakter med nära anhöriga och arbetskamrater är oförändrade. Parallellt med denna utveckling visar studien att ensamboendet ökat för

män och kvinnor i alla åldersgrupper. Detta betyder på aggregerad nivå att ett ökat ensamboende inte innebär ett minskat antal sociala kontakter eller ökad social isolering. Snarare tvärtom: det är egentligen bara kontakter med grannar som faktiskt minskat, däremot ökar umgänget med vänner och bekanta. Detta är intressant med tanke på att ensamboendet ibland tagits för given som en riskfaktor för bristande social förankring och minskad tillgång till socialt stöd i svenska välfärdsstudier (jmf. Len-nartsson 1993).

Den gemensamma ambitionen för de tre sistnämnda studierna är att få kunskap om hur nya familjemönster och skilsmässor förändrar sociala nätverksstrukturer och tillgången till socialt stöd. Men förutsätt-ningarna för denna typ av analyser försvå-ras av att både ULF och LNU i de frågek-onstruktioner som rör kontakter och umgänge företrädesvis efterfrågar relationer till biologiska (och adoptiv-) föräldrar, syskon och barn. Det innebär att kontakterna och stödutbytet med exempelvis styvföräldrar, halvsyskon och särboende partners, som utgör allt vanligare relationer, faller utom ramen för möjliga undersökningar.

I Vogels (2000) studie jämförs infödda svenskar och olika invandrargrupper soci-ala kontaktmönster med familj, grannar, arbetskamrater och vänner. Utgångspunk-ten är här att dessa typer av personliga kon-takter har en individuell och instrumentell betydelse genom den resursöverföring som relationerna möjliggör, vid sidan av det egenvärde i form av den gemenskap och bekräftelse som en nära relation kan inne-bära. Liksom i föregående exempel utgör familje-, men också hushållsavgränsningen

(i ULF-undersökningarna), ett problem i analysen. Även här handlar det om vidare innebörder i familjebegreppet och mer kon-kret om hur vissa invandrargrupper även inkluderar släktingar och andra nära anhö-riga i familjen. När detta görs innebär detta också att kontaktytorna utanför familjen minskar, vilket analyseras som isolering och bristande social förankring, medan täta nät-verksrelationer mellan familjemedlemmar i svenska familjer, som inte delar hushåll, är ett tecken på god sociala förankring.

Dilemmat med diffusa rågångar mellan familj och hushåll i ULF-materialet aktuali-seras också i Fritzell och Lundbergs (2000) undersökning. Här presenteras relativa skillnader mellan olika befolkningsgrupper när det gäller tillgång till ett socialt nätverk och socialt stöd utanför hushållet och famil-jen, dvs. gemenskaper med släktingar och vänner. I studien jämförs utrikes födda med infödda svenskar, men frågan är hur tillför-litliga dessa jämförelser blir med tanke på att gruppen utrikes födda utgörs av många olika etniska grupper, som förutom att de kanske lever i andra familjekonstellationer förmodligen också har sina nära vänner och släktingar i hemlandet. Att ha sina nära anhöriga på avstånd behöver inte innebära att dessa relationer är mindre stödpoten-tiella (Litwak et al. 2003), men som vi tidi-gare pekat på är frågorna konstruerade på ett sådant sätt att stödresurser i glesa och diskontinuerliga sociala relationer inte uppmärksammas. Fritzell och Lundberg visar också ett annat exempel på hur ULF-undersökningarnas avgränsning av relatio-ner utom och inom familjen försvårar jäm-förelser mellan olika grupper. Här handlar det om att sammanboende personer i högre

utsträckning saknar nära vänner respektive sällan har kontakt med nära vänner, jämfört med ensamstående. Detta förklaras med att den sammanboende partnern utesluts från gruppen nära vänner, medan ensamstående med fast relation kan räkna sin partner som nära vän.

I Nermo och Stern (2001) ställs sociala relationer som en resurs i relation till ekonomiska resurser och hälsa. Resultaten visar att det ett finns ett mycket tydligt samband mellan ekonomisk välfärd och socialt stöd. Men som forskarna påpekar är dessa samband svårtolkade och möjliga förklaringar som presenteras är (1) att socialt stöd också påverkar andra sociala sfärer positivt, så att det sociala stödet översätts till ekonomisk trygghet, (2) ekonomisk trygghet och social trygghet går hand i hand, människor som kan bygga sociala relationer kan också bygga upp en god ekonomi, eller slutligen (3) människor som värderar socialt stöd också värderar en solid vardagsekonomi. En annan tänkbar förklaring kan vara att socialt umgänge också innebär kostnader (middagar, resor, evenemang, kläder etc.) och att det därför är människor med förhållandevis god ekonomi som i högre grad har råd att upprätthålla sociala relationer (Dellgran 1996). Vidare åskådliggör studien att bristen på socialt stöd ökar risken för dålig hälsa. Men även här är det osäkert vad som påverkar vad: lika väl som socialt stöd kan leda till god hälsa lika rimligt är det att tänka sig att en god hälsa är en förutsättning för att upprätthålla sociala relationer.

Nermo och Stern diskuterar också resultatens tillförlitlighet och det faktum att man egentligen inte studerat sambanden mellan socialt stöd och hälsa utan samban-

det mellan *umgängesfrekvenser* och hälsa. Därmed påpekas den differens som finns mellan potentiellt och faktiskt stöd: »*Blotta existensen av sociala relationer verkar med andra ord ha begränsat förklaringsvärde när det kommer till de välfärdsproblem vi studerat*« (Nermo & Stern 2001, s. 207).

Stora ambitioner och metodologiska krumbukter

Parallellt med att volymen och träffsäkerheten i de offentliga trygghetssystemen minskat har de samhälleliga förväntningarna på olika typer av stödsatser från de individuella sociala nätverken ökat (SOU 1999:137, SOU 2000:3). Frågan är dock hur väl det empiriska materialet som erbjuds via de svenska levnadsnivåundersökningarna förmår spegla de sociala nätverkens kapaciteter och välfärdsmissiga betydelse.

Sammanfattningsvis visar ovanstående exempel hur LNU och ULF erbjuder underlag för intressanta analyser av sociala relationer och hur dessa står i relation till andra välfärdsindikatorer. Genomgången visar emellertid också att frågornas konstruktion i flera avseenden är problematiska och begränsar de analyser som skulle vara önskvärda och värdefulla. Detta gäller bland annat förändringar i familje- och umgängesmönster och skillnader mellan olika etniska grupper, men också att frågeformulären saknar möjligheter att fånga in aspekter som varaktighet och ömsesidighet i de sociala relationerna.

Som vår genomgång visat används olika begrepp för att beskriva såväl strukturella som innehållsliga aspekter av sociala rela-

tioner. Avsaknaden av uniforma koncept blir uppenbara i jämförelser över tid, men märks också genom de begreppspositioneringar som regelmässigt inleder studier på området. Exempelvis menar Neramo och Stern (2001) att det nu populära begreppet socialt kapital är något av ett modeord som för det mesta används för att beteckna positiva effekter av individers relationer till andra individer. Förutom en viss begreppslig oreda synliggörs därmed den betoning som vanligtvis görs av de sociala relationernas ljusa sidor och motsvarande negligering av de mörka.

Mångfalden av begrepp – vissa återkommande i nya skepnader, andra trendmässigt aktuella – visar på diskursiva dilemman inom forskningsfältet. Begreppsliga glidningar är, som vi ser det, en avspiegling av de sammansatta individuella och samhälleliga villkor som formar nutidens sociala relationer. Förutom att familjen, som ofta utgör navet i dessa typer av studier, är mer divergerad både till form och struktur (Stacey 1996), växer det fram nya arrangemang för traditionella familjeskyldigheter (Leira 1999). Svårigheter att hitta gemensamma och hållbara begreppsbestämningar handlar, förutom om inomrelationella förändringar, om hur kravet på informellt stöd påverkas av yttre omställningar i de samhälleliga, formella stödsystemen (Espwall & Dellgran 2005). Att studera nya typer av sociala relationer med mätinstrument som bitvis är obsoleta blir därför lite av en cirkuskonst; genom att bygga in betraktarens illusioner blir det möjligt att visualisera föreställningar bortom det som man egentligen förmår att mäta. Så framträder exempelvis ömsesidiga, tillitsfulla och stödjande

sociala relationer från ett instrument som egentligen bara förmår fånga in umgänges- och förhoppningar om stöd.

Det finns mycket som talar för att utbytet av socialt stöd rymmer grader av solidaritet, ömsesidighet, makt och konflikter och som förutom att de är personrelaterade också är formade av aktuella livssituationer. Fram växer ett komplex av aspekter som i sin nuvarande empiriska form vanligen dikotomiseras i antingen stödgivande eller icke stödgivande sociala relationer. För att komma vidare forskningsmässigt handlar det därför om att, i likhet med den forskning som studerar intergenerationella band (Connidis & Mc Mullin 2002, Bengtson et al. 2002, Lüscher 2002), i högre grad uppmärksamma den dialektik som finns mellan dimensioner av solidaritet och konflikter och hur ambivalenta relationer påverkar tillgången till faktiskt stöd.

I ULF- och LNU-mätningarna studeras i huvudsak umgänges- och kontaktfrekvenser som antas ge ett mått på förekomsten av potentiellt stöd. Detta är måhända en rimlig förmodan men innebär inte per automatik att potentiellt stöd omsätts i faktiskt stöd. Faktum är att sambandet mellan faktiskt stöd och olika välfärds-/ofärdsaspekter aldrig studerats, däremot har man som ovanstående exempel visar studerat sambandet mellan välfärd/ofärd (här illustrerat i förhållande till integration, hälsa, medborgerliga rättigheter, ekonomiska villkor) å ena sidan och umgänges-/kontaktmönster å den andra. De samvariationsanalyser som gjorts mellan välfärds- och ofärdsvariabler och umgänges-/kontaktmönster är dessutom vanskliga eftersom de inte säger något om kausaliteten.

Granskningen av valda studier visar vidare hur man i den här typen av välfärdsforskning söker teoretiskt och vetenskapligt stöd för att studera och mäta sociala relationer. Samtidigt tvingas vi konstatera att denna diskussion bitvis riskerar att bli en teoretisk överbyggnad till begreppstillämpningar och analyser där teori och empiri inte riktigt får fäste i varandra. Risken finns att forskaren i allt för hög grad matchar sina frågor utifrån de empiriska möjligheter som står till buds och förbiser både teoretiska landvinningar på området och hur samhällsutvecklingen griper in i och omgestaltar sociala relationer. I flera av de studier som vi här uppmärksammat analyseras förändringar i sociala relationsmönster över längre perioder. Det faktum att likartade frågekonstruktioner är återkommande ger förutsättningar för longitudinella analyser, men samtidigt uppstår vissa validitetsproblem i den stund intervjupersonerna tvingas anpassa sina relationer (t.ex. särboende eller styvföräldrar) i delvis inaktuella strukturella nätverksmallar.

Avslutning

Den sociala support- och nätverksforskningens dramatiska expansion under de senaste decennierna har bidragit till att kartan över hur man studerar och mäter sociala relationsaspekter i viktiga avseenden blivit omritad. Detta handlar om att köns- och maktaspekter, etniska differenser och nya samlevnadsmönster, men också hur reciprocitet konstrueras mellan individer och generationer fått genomslag i forskningen. En modell som sammanbinder

olika ansatser inom support- och nätverksforskningen, men som samtidigt öppnar för förändringar och kunskapsutveckling, lanserades av den s.k. Housegruppen i slutet på 1980-talet (House et al. 1988). I artikeln *Structures and processes of social support* används sociala relationer som ett paraplybegrepp för att definiera en individs personkontakter och här skiljer man mellan social integration, sociala nätverk och relationellt innehåll. Social integration/desintegration handlar om tillgången till sociala relationer, det sociala nätverket utgör själva nätverksstrukturen medan det relationella innehållet innefattar såväl interaktionella, funktionella och kvalitativa sidor av sociala relationer. Genom att även uppmärksamma de krav, konflikter och kontrollmekanismer som också är en del i människors sociala liv, öppnar forskarna för en mera allsidig ansats i studierna av sociala relationer.

En fördel med att hierarkiskt ordna sociala relationsaspekter är att det bidrar till att skapa åtskillnad mellan kontaktfrekvenser och strukturella aspekter å den ena sidan, och de av mer kvalitativ art å den andra, vilket i sin tur gör det möjligt att studera hur dessa samvarierar. Att öka det kvalitativa inslaget gynnar också utsikterna att uppmärksamma dialektiken mellan solidaritet och konflikt, som inte bara påverkar förmågan och viljan att både ge och motaga socialt stöd, utan också är väsentliga för att förstå reciprocitetens villkor. Sammanfattningsvis finns det således ett behov av att revidera såväl ULF:s som LNU:s sociala sida. Med utgångspunkt från teoretiska och empiriska landvinningar inom forskningsfältet och förändringar i människors livsmönster behöver gamla frågor revideras

och nya lyftas in. Först då kan vi hävda att de delar av välfärds­mätningarna som rör

sociala relationer styrs mer av vetenskaplig utveckling än av sunt förnuft.

Referenser

- Antonucci T C, Akiyama H & Lansford J E (1998) »Negative effects of close social relations«. *Family Social Relations* 47, s. 379–384.
- Axelsson, C. (1984) »Familj och social förankring«. I Erikson, R. & Åberg, R. (red.) *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968-1981*. Stockholm: Prisma.
- Bagchi, A. D. (2001) »Migrant Networks and the Immigrant Professional: An Analysis of the Role of Weak Ties«. *Population Research and Policy Review* 20, s. 9-31.
- Bengtson V L, Giarrusso R, Mabry J B & Silverstein M (2002) »Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships«. *Journal of Marriage and Family* 64, s. 568-576.
- Björklund, A. & Mähler, K-G. (red.) (1991) »Välfärd och välfärds­mätning«. Ekonomiska Rådets Årsbok 1990. Stockholm: Nordstedts.
- Bourdieu, P. (1985) »The forms of capital«. I: Richardsson, J.G. (Eds.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Cohen, S. & Syme, S.L. (Eds.) (1985) *Social support and health*. New York: Academic.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of social theory*. Harvard: Harvard University Press.
- Connidis, I. & McMullin, J.A. (2002) »Ambivalence, Family Ties, and Doing Sociology«. *Journal of Marriage and Family* 64, s. 594-601.
- Davidsson, G. (1997) »Sociala nätverk«. I SCB, *Välfärd och ojämlikhet i 20-års­perspektiv 1975-1995*.
- de Jong Gierveld, J. & van Tilburg, T.G. (1999) *Manual of the loneliness scale*. Vrije Universiteit Amsterdam, Department of social Research Methodology.
- Dellgran, P. (1996) *Låga inkomster eller stora skulder? Om hushåll som söker ekonomisk rådgivning*. Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete.
- Erikson, R. (1977) »Social förankring: en välfärdsdimension«. *Plan* 2-3, s. 93-103.
- Erikson, R. (1991) »Den svenska levnadsnivåforskningen«. I Björklund, A. & Mähler, K-G. (red.) *Välfärd och välfärds­mätning*. Ekonomiska Rådets Årsbok 1990, Stockholm: Nordstedts.
- Erikson, R. (2003) »Svensk välfärds­forskning«. *Soci­alvetenskaplig Tidskrift* 2-3, s. 214-237.
- Espwall, M. (2001) *Liksom vinden under fågelns vingar. Om kvinnors nätverks­relationer i utsatta livssituationer*. Institutionen för socialt arbete, Umeå universitet. Diss.
- Espwall, M. & Olofsson, N. (2002) »Legitimacy aspects of social network relations in a group of women with undefined musculoskeletal disorder«. *Women & Health* 36, s. 85-101.
- Espwall, M. & Dellgran, P. (2005) »Det sociala nätverkets kapaciteter – Informellt och materiellt stöd«. *Sociologisk forskning*, nr 2, s. 47-65.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (2000) *Välfärd, ofärd och ojämlikhet? Levnadsförhållanden under 1990-talet*. Kommittén Välfärds­bokslut, SOU 2000:41.
- Granovetter, M.S. (1973) »The strength of weak ties«. *American Journal of Sociology* 78, s. 1360–1380.

- Henderson S, Duncan-Jones P, Byrne D G, Scott R (1980) »Measuring social relationships. The interview schedule for social Interaction«. *Psychological Medicine* 10, s. 723–734.
- House J S, Umberson D & Landis K R (1988) »Structures and processes of social support«. *Annual Review of Sociology* 14, s. 293-318.
- Johansson, S. (1970) *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- La Gaipa, J. J. (1990) »The negative effects of informal support systems«. I Duck, S. & Cohen, R.S. (Eds.), *Personal Relationships and Social Support*. London: Sage Publications.
- Leira, A. (1999) »Family Change: Policies, Practice and Values. Introduction«. *Comparative Social Research* 18, s. 1-29.
- Lennartsson, C. (1993) *Fritid och social förankring. Om förändring och sociala skillnader under perioden 1981 till 1991*. Rapport nr 5 från 1991 års Levnadsnivåprojekt, Institutet för social forskning.
- Litwak E, Silverstein M, Bengtson V L & Wilson Hirst Y (2003) »Theories about Families, Organizations, and Social Supports«. I Bengtson, V L. & Lowenstein, A. (Eds.) *Global Aging and Challenges to Families*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lüscher, K. (2002) »Intergenerational Ambivalence: Further Steps in Theory and Research«. *Journal of Marriage and Family* 64, s. 585-593.
- Mau, S. (2002) »Welfare Regimes and the Norms of social Exchange«. *Current Sociology* 52, s. 53-74.
- Nemoto, T. (1998) »Subjective norms toward social support among Japanese American elderly in New York City: Why help does not always help«. *Journal of Community Psychology* 26, s. 293-316.
- Nermo, M. & Stern, L. (2001) »Kappsäck och välfärd – sambandet mellan tillgång till resurser och välfärdsproblem 1991-2000«. I SOU 2001:53, *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Putnam, R.D. (1993) *Making democracy work*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Shye D, Mullooly J P, Freeborn D K & Pope C R (1995) »Gender differences in the relationship between social network support and mortality: A longitudinal study of an elderly cohort«. *Social Science and Medicine* 41, s. 935–947.
- Stacey, J. (1996) *In the name of the family: Rethinking family values in the postmodern age*. Boston: Beacon Press.
- Starker J E, Morgan D L, & March S (1993) »Analyzing change in networks of personal relationships«. I Perlman, D. & Jones, W.H. (Eds.), *Advances in personal relationships*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley publishers.
- SOU 1999:137 *Hälsa på lika villkor – andra steget mot nationella folkhälsomål*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU (2000:3) *Välfärd vid vägskäl*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Tilden V P, Hirsch A M & Nelson C A (1994) »The Interpersonal Relationship Inventory: Continued psychometric evaluation«. *Journal of Nursing Measurement* 2, s. 63-78.
- Undén, A. & Orth-Gomér, K. (1989) »Development of a Social Support Instrument for use in population surveys«. *Social Science & Medicine* 29, s. 1387-1392.
- Vogel, J. (2000) »Sociala relationer«. I SCB, *Integration till svensk välfärd? Om invandrades välfärd på 90-talet*. Levnadsförhållanden, Rapport nr 96.

Summary

ULF's social trait: Social networks and social support in the Swedish living conditions surveys.

The Living Conditions Surveys (ULF) and Level of Living Surveys (LNU) are two longitudinal social sciences surveys conducted in Sweden for more than three decades. The respondents in both ULF and LNU, a random sample of the Swedish population, are asked questions about living conditions, i.e. health, education, working conditions, leisure time, and family and social relations. This article focuses on the latter area: family and social relations. The purpose of this article is twofold: First, to analyse the theoretical basis and hypothesis of the questions explored in the study. Second,

through a meta-analysis of six research studies based on ULF and LNU, to examine what kind of analyses and interpretations have been done.

The article illustrates how the surveys and studies based on data neglect changes due to family life and the texture of social networks. Besides limitations in the questionnaire design used to investigate reciprocity and durability, there is a lack of uniform concepts to capture the diversity between structure and qualitative aspects of social relationships..